

Козюба В.К.
Давньоруський Олевськ

Як ми вже повідомляли, 23-25 квітня в Олевську відбулася Міжнародна наукова археологічна конференція. Про її роботу ми детально ознайомили читачів, а найцікавіші виступи, що стосуються історії Олевська, пообіцяли надрукувати. Напередодні Дня міста матеріал, який ми пропонуємо сьогодні – особливо актуальний, тим більше, що автор, Віталій Костянтинович Козюба, науковий співробітник Інституту археології НАН України фактично перекреслює всі існуючі теорії щодо дати виникнення і назви нашого міста. Ми впевнені, що матеріал буде цікавим і корисним не тільки всім олевчанам, але в першу чергу вчителям історії. Є також надія, що й вчителі-філологи, можливо, висунуть свою версію про походження назви Олевська.

Найдавніша історія міста Олевська, через відсутність писемних джерел, вже довгий час залишається практично не дослідженою. Тому ще у ХІХ - на початку ХХ ст. на цю тему виникло кілька гіпотез, які спирались на цілу низку припущень. У другій половині ХХ ст. вони стали дуже популярними, і запропонована 100 років тому реконструкція виникнення міста використовується і зараз. Вона спирається на дві тези - про заснування Олевська князем Олегом Святославичем Древлянським і, відповідно, наявністю в назві міста основи від імені Олег, та про згадку Олевська (під назвою міста Ореховця) в билинах про Вольгу Святославича. Коротко розглянемо ці гіпотези.

Билинний Олевськ-Ореховець. Завдяки дослідженням П.О. Безсонова, М.Д. Квашніна-Самаріна, Б.О. Рибаківа стала поширеною теорія, за якою згаданий у билинах Вольга Святославич був ідентифікований як древлянський князь Олег (970-977), а названі там міста Гурчевець, Крест'яновець і Ореховець ототожнені відповідно із Овручем, Коростенем і Олевськом. Годі й казати, що подібний методологічний підхід до пошуків реальних прототипів (якщо вони взагалі існували) діючих у билинах осіб чи назв населених пунктів (ойконімів) оцінюється сучасними дослідниками більш ніж скептично, а переважна більшість аргументів на користь згаданої інтерпретації виглядає взагалі курйозною.

Наприклад, у постаті персонажа на ім'я Вольга Святославич (в різних текстах билин замість Вольги присутнє інше ім'я - Волх Всеславич) бачили не тільки Олега Древлянського, але й інших князів - Олега Віщого чи Всеслава Полоцького або навіть княгиню Ольгу. Крім того, билинний „родной дядушка Владимир стольно-киевский" був звідним братом Олегу Святославичу і не міг останньому подарувати згадані три древлянських міста, адже князував у далекому Новгороді і став київським князем вже після смерті Олега. У билині Олег-Волх постає могутнім богатирем, що читає книжки і ходить у похід на Індійське царство, що ніяк не можна пов'язати із князем Олегом, що сів у Деревську землю ще підлітком і загинув у віці близько 20 років.

Очевидно, що в сюжеті билини про Вольгу Святославича дуже мало історичної основи, а образ Вольги - звідний, в якому лише до певної міри

присутні історичні, літературні та міфологічні спогади, що вже відзначалось дослідниками. Ймовірно, саме тому авторитетний фахівець з вивчення давнього східнослов'янського епосу В.Я. Пропп категорично відкинув спробу знайти історичний прототип Вольги як абсолютно фантастичний.

Олевськ-Олегськ. Іншим припущенням, яке міцно закріпилось у краєзнавчій літературі, є думка про заснування Олевська князем Олегом Древлянським, і, більш того, виникнення назви міста від імені князя-засновника. За відомими актовими документами XVI-XVII ст. цей населений пункт називався Олевськом або Городищем, і інших назв не зафіксовано. Тим не менше, ще в XIX ст. А. Братчиков повідомив, що „полагают, что местечко Олевск произошло от древнего города Олегска, так названного в честь князя Олега, имевшего там дворец". Ймовірно, у цьому випадку ми маємо добре відомий у краєзнавстві випадок народної етимології, коли місцеве населення, не знаючи походження тих чи інших назв (топонімів, гідронімів, ойконімів), через перекази і легенди намагалось пояснити їх утворення.

Серед таких назв фігурує і ойконім Олегськ, якій нібито з часом трансформувалася в Олевськ. Форма назви міста Олегськ настільки недолуга, що навіть вимовляється з труднощами. Сама гіпотеза є грубим насиллям над законами функціонування і словотворення ранньослов'янської мови і тому, звичайно, ніколи не підтримувалась науковцями-лінгвістами. За давньоруськими літописами, у подіях до середини XIII ст. згадуються три десятки середньовічних міст Русі, назви яких походять від імен засновників чи господарів (переважно - князів) цих градів. Здебільшого, вони закінчуються на -ев, -ов (Юрьев, Дмитров, Борисов, Глебов, Ольгов, Андреев, Львов, Данилов, Василев, Володарев) або на -вль (Мстиславль, Ростиславль, Изяславль, Дедославль, Ярославль). Є й інші форми - Ярополч, Святополч, Всеволож, Глебль, Микулин, Коснятин - які також, як і попередні, відповідають на питання - чий? Виключенням є лише дві назви - Володимир і Давид-городок, які також підтверджують правило, що давньоруські відантропонімічні ойконіми ніколи не закінчувались на -ськ.

Це добре видно на прикладі назв укріплених пунктів, що утворені від імені Олег. Князів з цим іменем було особливо багато в чернігівській гільці Рюриковичів (династія Ольговичів), і тому не дивно, що міста чи фортеці, збудовані Олегами, з'являлись саме на теренах Чернігівського (і згодом відокремившогося від нього Рязанського) князівства. Так виникли Ольгов (перша згадка 1152 р.) на р. Сейм (суч. Льгов у Курській обл.), Ольгов (згадка 1207 р.) на р. Ока (біля давньоруського Переяславля-Рязанського) та Новий Ольгов городок при впадінні р. Проні в Оку (біля давньоруської Рязані). Як видно, за законами давньоруської лексики ойконім від імені Олег має форму Ольговь (Олговь), від імені Ольга (якби княгиня мала відношення до створення граду) - Ольжин, але ніяк не Ольгськ чи Ольжськ.

Походження назви Олевськ досі не встановлено.

Стара, „билинна" теорія про походження Олевська (Олегська, Орехівця) у другій половині XX ст. набула такої популярності, що стала обґрунтуванням 1000-літнього ювілею містечка у 1977 р. Очевидно, найбільше цьому посприяла невеличка розвідка Г.І. Магнера з промовистою назвою „Місто Олега Древлянського (до 1000-річчя Олевська)", надрукована в Українському

історичному журналі. Навіть ця ювілейна дата визнавалась її з прихильниками умовною, адже заснування міста пов'язувалось з роком смерті Олега як останнім з можливих термінів здійснення цього акту в роки правління князя (970-977). На жаль, Г.І. Магнер, як зараз зрозуміло, не досить критично підійшов до оцінки різноманітної історичної, лінгвістичної і археологічної інформації з цього питання. Це призвело до сумнівних висновків, що спирались на нагромодження припущень і вільних трактувань. Приблизно в такому ж дусі було виконано й ессе А.М. Членова. Головним недоліком робіт прихильників подібного напрямку вивчення історичного минулого, який можна охарактеризувати як наївно-романтичний, є методологічна неможливість навести беззаперечні докази, які були б однозначними і об'єктивними.

Олевськ за актовими матеріалами XV-XVI ст. Кілька побіжних згадок про Олевськ і Олевську (Волевську) волость, що відносяться до другої половини XV - першої половини XVI ст., незважаючи на їх лаконічність, дають певну інформацію про Олевськ давньоруського часу.

Перша згадка про Олевськ традиційно датується 1488 р., коли київський боярин Пирхайло просив у короля Казимира IV надати йому поза чергою „волость Олевско" в утримування, щоб назбирати кошти для викупу своєї родини (жінки і дітей) з татарського полону. Насправді, в публікації цього листа за дату стоїть не рік від утворення світу чи Різдва Христового, а порядкове число 6 індікту - 15-річного циклу, який активно застосовувався в візантійській хронології, а пізніше і на теренах Русі аж до литовсько-польської доби включно. Ймовірно, публікатори згаданого документу не правильно порахували черговість циклів, адже в наступній публікації листа вже стоїть повна дата - 6 січня 1473 р. Саме її наводять у своїх роботах відомі дослідники пізньосередньовічних актових джерел, рахуючи 1473 або 1472 р. в залежності від березневого чи вересневого початку року. Про правильність більш ранньої дати свідчить і місце запису листа Пирхайла в книзі IV метрики, адже документи, датовані 1488 р., записані в кн. IV значно далі (Акты 1896, с. 25-28, №№ 53-61). Цікаво, що серед відомих найбільш спустошливих татарських нападів на Київську землю цього часу (1467, 1482, 1489 рр.) є й напад 1473 р., коли татари вчинили великі „пакости" околицям Києва, що прямо кореспондується з датою 1472/73 р. листа-прохання Пирхайла.

Про цю, більш ранню, дату першої згадки Олевська в історичних джерелах опосередковано свідчить і хронологія його приналежності тим чи іншим власникам. Відомо, що на початку XVI ст. Олевськ був власністю Юхна Обернеєвича, і той ще до своєї смерті (1518 р.) відписав „у Олевску городище зь людьми и зь землями" Києво-Пустинному монастирю. Можна припустити, що Олевськ як власність потрапив до родини Обернеєвичів набагато раніше, можливо, в той час, коли батько Юхна - Волчко Романович (вмер до 1486 р.) згадується як Овруцький намісник (1478 р.). По ньому цю посаду займав двоюрідний дядько Волчка Романовича - Роман Івашкович, а потім, у 1487-1493 рр. - син останнього Горностай (Остафій) Романович. Відтак, отримати маєток Олевськ (як складову Овруцької волості) у власність Обернеєвичам було набагато легше при господарюванні на Овруччині засновника роду Волчка Романовича, ніж потім домагатись Олевська від дальніх родичів іншої гілки Волчковичів. Тому й дата 1472/73 р., яка ще фіксує державний (королівський)

статус Олевської волості, більш вірогідна, ніж 1488 р., коли Олевськ вже міг знаходитись у власності Юхна Обернесвича.

Але документальне підтвердження існування Олевської волості, а відтак і Олевська, можна віднести ще далі - до середини XV ст. Опубліковано грамоти вел. князя Олександра Казимировича від 1496 і 1498 рр., якими той підтверджував надання с. Борового в „Олевской волости“ путивльському наміснику кн. Богдану Глинському. Найважливіше в них - згадка про більш раннє надання цього села батьку Б. Глинського - кн. Федору Семеновичу, здійснене київським князем Олельком Володимировичем (1443-1455). Таким чином, за побіжною формальною ознакою, перша згадка Олевська відноситься до часу не пізніше 1455 р.

Дуже важливо, що в цьому та інших документах згадується волость, центром якої виступає Олевськ. Вона охоплювала весь сучасний Олевський район та землі на захід від нього. Можна з дуже високим ступенем ймовірності припустити, що Олевськ і в давньоруський час був адміністративним центром території навколо середньої течії р. Уборть.

Інша важлива згадка про Олевськ, яка стосується його давньої топографії, пов'язана з відбудовою містечка за часів Івана Немирича. Після смерті Юхна Обернесвича у 1518 р. його землі (у тому числі й села біля Олевська) спадком через дочку Юхна переходять до родини Немиричів. І. Немирич виміняв Олевське городище, що було у володінні Київського Пустинно-Микільського монастиря, на щось інше, долучивши Олевськ до інших своїх маєтностей в Олевській волості. В 40-х рр. XVI ст. Іван Немирич вирішив в маєтку Городище побудувати невеликий замок і, після деякої затримки, реалізував цей задум. Так було відроджено Олевськ, який, очевидно, сильно занепав після татарських нападів останньої третини XV - початку XVI ст. Найважливіше у цій історії - місце спорудження нового замку, до чого ми повернемося пізніше.

Давній Олевськ за археологічними матеріалами. При відсутності будь-яких писемних свідчень з найдавнішої історії Олевська археологічні матеріали постають єдиним надійним, об'єктивним джерелом до з'ясування часу виникнення, розміру, топографії, характеру, динаміки розвитку цього міста у давньоруський та пізньосередньовічний часи.

Про городище на Бабиній горі, розташоване в Олевську на лівому березі Уборті, повідомив В.Б. Антонович у своїй „Археологической карте Вольшской губернии“. За його інформацією, отриманою від місцевої влади, в 2,5 верстах від містечка в ур. Городище знаходилось кругле укріплення діаметром 30 сажнів, із збереженим валом і ровом.

Тільки в 1975 р. це городище було обстежено видатним українським археологом М.П. Кучерою. При шурфуванні було з'ясовано, що товщина культурних нашарувань на майданчику городища коливається від 0,15 до 0,6 м. В шарі було знайдено уламок ліпного вінця ранньозалізного віку, так що дослідник не виключав можливість існування на цьому місці городища цього часу, яке згодом було використане слов'янами. На городищі трапилась ранньогончарна IX-X ст. та пізньосередньовічна кераміка. Майданчик городища діаметром 45 м і площею 0,19 га з напольного боку захищений дугоподібним валом висотою 2 м. На захід від городища були зафіксовані сліди синхронного йому селища. Як видно з кераміки, що походить з цієї пам'ятки, і

городище, і селище припинили своє існування не пізніше початку XI ст. Під час обстеження було знято й план городища.

Власне, це вся інформація стосовно давньої історії Олевська, яка була накопичена впродовж XIX-XX ст. Матеріали вивчення інших городищ землі древлян, аналіз історичного розвитку цієї території у давньоруський та литовський (до Люблінської унії 1569 р.) періоди дозволяють нам запропонувати гіпотетичну реконструкцію найголовніших етапів розвитку давнього Олевська.

Давньоруський Олевськ (матеріали до реконструкції). За наявними матеріалами, древлянське городище на лівому березі р. Уборть виникло у першій половині X ст. Хоча М.П. Кучера датував виявлену ним на пам'ятці кераміку більш широко IX-X ст., він відзначив, що на городищі відсутня ліпна слов'янська кераміка. Це дозволяє нам виключити другу половину IX ст. - найраніший період спільного побутування ліпної та ранньогончарної кераміки у Середньому Подніпров'ї - як можливий час появи найдавнішого Олевського городища. Таким чином, спираючись на археологічний матеріал, можна стверджувати, що Олевськ з'явився раніше за 977 р., а його історія налічує щонайменше 1100 років.

Очевидно, у другій половині X чи на рубежі X-XI ст. лівобережне Олевське городище і прилегле до нього селище припинили своє існування. Це явище занепаду старих древлянських градів у другій половині X ст. зафіксоване по всій території Древлянської землі. Його пов'язують із воєнним підкоренням древлян княгинєю Ольгою у 945-946 рр., фізичним знищенням місцевої знаті, встановленням нової адміністративно-фіскальної системи. Інтеграція Древлянської землі до єдиного політико-економічного простору київської держави, перерозподіл місцевих ресурсів призвели до припинення існування 10 з 14 відомих на сьогодні древлянських городищ, які існували в першій половині X ст.

На зміну старим у другій половині X ст. з'явилися нові (але в значно меншій кількості) адміністративні центри, які стали опорними пунктами нової київської влади. Серед них Іскоростень, в якому міський центр перемістився з городища I до городища III, Вручій і Городець. Останні гради, можливо, не мали своїх древлянських попередників, що опосередковано підтверджується ретельним вивченням археологічних пам'яток Овруцького кряжу, здійсненим в останні 15 років А.П. Томашевським і С.В. Павленком. За їх даними, цей регіон почав активно заселятися саме з другої половини X ст.

Особливо бурхливим був розвиток Деревської землі у XII-XIII ст., коли на цій території з'явилося щонайменше 22 нових (чи відновлених старих X ст.) городища, що свідчить про поступальний активний соціально-економічний розвиток цього регіону.

Ми припускаємо, що в руслі цих процесів з'явилося нове городище в Олевську. Важко сказати, чи воно було збудоване одразу після знищення старого, тобто, на рубежі X-XI ст., чи з'явилося уже в XI-XII ст. Про нове городище свідчить, на нашу думку, існування відомої за писемними джерелами XV-XVI ст. Олевської волості, про що вже йшла мова вище. Ця територіально-адміністративна одиниця, яка входила до складу більш потужної Овруцької волості, ймовірно, сформувалась ще у давньоруський час і, завдяки

розташуванню у лісовій смузі Полісся, не втратила своєї цілісності після монголо-татарської навали. Спорудження нового городища в Олевську було цілком виправданим, адже він мав виконувати роль адміністративного центра великої території на захід від Овруцького князю, яка охоплювала північно-західний ареал древлянської етнічної території (басейн середньої течії р. Уборть, верхів'я рр. Ствиги і Льви).

Якщо лівобережне древлянське городище в Олевську припинило своє існування не пізніше рубежу X-XI ст., а матеріалів XII-XIII ст. не виявлено ні на ньому, ні на розташованому поруч селищі, то де знаходилось гіпотетичне нове городище Олевська XI(XII?)-XIII ст.? На нашу думку, його треба шукати на одному з мисів в історичному центрі пізньосередньовічного Олевська, розташованому на правому березі Уборті. Побудова нового городища на правому, ближчому до Києва, березі річки на протигагу колишньому лівобережному древлянському граду фактично підкреслювала зміну політичної влади в регіоні.

Можна припустити, що друге Олевське городище продовжувало функціонувати і в литовський період, як і сусідній Овруч, і занепало лише в останній третині XV - на початку XVI ст., коли татарські напади сягнули півночі сучасної Житомирщини. Замок перетворився на пусте городище, майданчик якого і використав І. Немирич для будівництва свого укріплення в середині XVI ст.

Побутує думка, що замок Івана Немирича існував на місці лівобережного городища X ст. Так вважав П.Г. Клепатський, який розумів повідомлення документу про будівництво І. Немиричем замку в маєтку Городище буквально, тобто, що новий замок було споруджено на місці давнього. Оскільки дослідникам було відомо лише про лівобережне городище, такий висновок здавався логічним. Саме тому на рукописній карті Овруцького повіту, складеній самим П.Г. Клепатським, Олевськ XV-XVI ст. позначено на лівому березі Уборті. Таке ж розташування пізньосередньовічного Олевська зустрічається і в сучасних дослідженнях.

Можливо, воно пов'язане також із лівобережним розташуванням Олевська на десятках карт Польщі і Росії кінця XVIII і навіть XIX ст., які часто повторювали помилки своїх попередниць. М.П. Кучера також вважав, що замок І. Немирича було споруджено на місці лівобережного городища X ст.

На наше переконання, замок І. Немирича слід шукати в історичному центрі Олевська, в якому збереглась кам'яна церква св. Миколая 1596 р., на правому березі р. Уборть. Ця церква надійно засвідчує місце розташування Олевська другої половини XVI ст., де з цього часу і почалось формування історичного планування забудови містечка. За найновішою інформацією, у 2009 р. в історичному центрі Олевська А.В. Петраускасом було знайдено кераміку XII-XIII ст., що підтверджує ймовірність розташування городища давньоруського Олевська на правому березі Уборті.

Підсумовуючи розглянуту інформацію, гіпотетична реконструкція минулого Олевська зводиться до наступного:

1) давній Олевськ виник на лівому березі р. Уборть у першій половині X ст., і його вік становить близько 1100 років;

2) лівобережне древлянське городище припинило своє існування у другій половині X чи на початку XI ст.;

3) у XI(XII) ст. було збудоване нове городище на правому березі Уборті в межах сучасного історичного центра Олевська;

4) правобережний Олевськ виконував функцію регіонального адміністративного центру Олевської волості, що розташовувалась в північно-західній частині території Древланської землі;

5) місто не постраждало від монголо-татарської навали і продовжувало бути адміністративним центром волості в литовський період (XIV-XV ст.);

6) замок литовської доби перетворився на запусіле городище в останній третині XV - на початку XVI ст. внаслідок татарських нападів;

7) в середині XVI ст. на місці правобережного городища Олевська І. Немирич будує невеликий дерев'яний замок;

8) навколо замку І. Немирича у другій половині XVI - першій половині XVII ст. формується забудова (церква св. Миколая та інші об'єкти), яка утворює топографію історичного центру сучасного Олевська.

Звичайно, більшість цих положень є поки що лише припущеннями. Але, на відміну від аргументів, які було покладено в основу відзначення 1000-ліття Олевська в 1977 р., ці тези можна перевірити за допомогою стаціонарних археологічних досліджень, і вони (тези) або підтвердяться, або будуть спростовані. Дуже приємно, що міська влада Олевська звернулась до фахівців Інституту археології НАН України з пропозицією провести археологічне вивчення міста і взяла на себе зобов'язання профінансувати кількарічну програму досліджень Олевська. Безперечно, в результаті запланованих робіт може бути отримана об'єктивна інформація про походження і історичний розвиток міста на берегах Уборті в давньоруський та пізньосередньовічний час.

Акти Литовской метрики. - Варшава, 1896. - Т. I. - Выш. 1. 1413-1498.

Антонович В.Б. Археологическая карта Вольшской губернии // Труды XI АС. - М., 1901.-Т. 1.-С. 1-132.

Архив Юго-Западной России. - К., 1890. - Ч. VII. - Т. II.

Братчиков А. Материальї для исследования Вольшской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях Житомир, 1868. -Выш. 1.

Грушевський М. Історія української літератури. Т. II. - К., 1993; Т. IV, кн. 1. - К., 1994.

Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (археологическая карта). - К., 1984.

Звіздецький Б.А. Городища IX-XIII ст. на території літописних древлан. - К., 2008.

Кчепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Т. I. Литовский период. - Біла Церква, 2007.

Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. - К., 1993.

Кучера М.П. Нові дані про городища Житомирщини // Археологія. - К., 1982. -

Вип. 41.-С. 72-82.

Магнер Г.І. Місто Олега Древлянського (до 1000 річчя Олевська) // УІЖ. - К., 1977.-Вип. 9. -С. 83-88.

Пропп В. Русский героический эпос. - М., 2006.

Членов А.М. По следам Добрыши. -М., 1986.

Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). - К., 1993.